

סימון לאקוטיר :

קפאון התרבות במצרים

התרבות המצרית מופרת אך מעט באירופה, אם לא נציין את הבולטים בסופרים, משוררים ורומניסטים כאחד, שהצרפתית היא לשון כתיבתם: אלבר קוסרי, שזכה בפרס-גונקור, ג'ורג' חניין הסוריאליסט, אדמון יעבץ, שקובץ שירתו קרוב להופיע בפאריז. אבל אם אין בידנו לגשת אל הטקסטים במקורם, הרי יקשה עלינו להתמצא בעולם העתונות והפרסומים העממיים הרבים-מספור שבהם צצים ומופיעים הכשרונות הצעירים: מבקרים, מסאים, רומניסטים, מספרים. ואולם מזה ארבע או חמש שנים רק הללו מיצגים את מצרים זו, שבה שוב אין מקום לביטוי שלא בלשון הערבית.

בשנים 1954-5 היה לכאורה יסוד לאופטימיות. מי שחי אז בקאהיר בקרב העתונאים האלה, הסופרים האלה, מי שהיה קורא את מאמריהם ומסותיהם, היה מתרשם מן התסיסה של מחשבה (ואם גם נאיבית לפעמים), מן השיפעה של יצירות שלעיתים קרובות לא הובשלו כל צרכן, אלא שבסך-הכל היו חיוביות. מאז 1952 ועלייתו של המשטר החדש עדים היינו לנסיון של התחדשות המחשבה: הכל חזר והועמד בסימן-שאלה עקב התייחסות המדינית הזאת, שלבשה את מלוא משמעותה כאשר נטה המשטר לצד הגוש המזרחי ב-1955. עולם חדש ומלא נפתח לפני הנוער המצרי: עולם הרומן הרוסי והריאליזם הסוציאליסטי.

בצדם של שלושה או ארבעה „קלסיקנים“ (טהא חסיין, תופיק אל-חכים, עקאד, תיימור) קמה שורה של סופרים שיצירותיהם, שאמנם בלתי אחידות היו ברמתן, הראו על מידה מרובה של חיוניות ועל פוריות לא-תיאמן, אף העידו על נסיון מעניין מאד של התחדשות. בעקבות ראשה של אסכולה זו, המשורר והרומניסט שרקאווי, קמה חבורה של סופרים צעירים שביקשו לחדש את הקשר אל המסורת העממית, ובהם אחמד רושדי צאלח — שפירסם ב-1956 את חיבורו, „תולדות הספרות העממית“, הרומניסט הצעיר יוסף אידריס, שכתב נובלות מעולות, המשורר חמאד עבד-אל-חלים, או אחיו אברהים, שפירסם ב-1956 קובץ נאה, „ימי הילדות“.

כל אלה היו מרבים לחקות את הרוסים וכולם היו מתעטרים בכתר הריאליזם הסוציאליסטי. ציכוב, גורקי, שולוכוב, סינקלר, לואיס, דרייזר ואראגון (מחבר „הקומוניסטים“) נשארו סופרי-המופת לאסכולה המבקשת לפתח את תרבותה של מצרים על דרך המיזוג בין המאבק הלאומי, המערכה החברתית ותביעות האסתטיקה. נעימה נקמנית, אירוניה נוקבת, אהבה ליצורים ולדברים, נדיבות-לב, עבר אישי של סבל ובתי-סוהר, אלו היו התכונות, האנושיות יותר מאשר ספרותיות, שמכל-מקום העידו על עולם חי ופורה. וגם אם עדיין לא הצמיחה תסיסה זו שום יצירה גדולה באמת, רשאי היה אדם לצפות לגדולות מן הפריחה הזאת של הכוח היוצר.

ביותר העידה על כך העתונות, זו התופסת מקום חשוב כל־כך בחיים המצריים. בשנים 1954-5 היו עתונאים וסופרים משמשים בערבוביה, והעתונות נעשתה הביטוי הנאמן ביותר של המחשבה המצרית. האסתטיקה המארקסיסטית משלה כאן בכיפה בדמות כתבות על סין ורוסיה, תיאורי הווי וסיפורים ריאליסטיים. היתה זו „תקופת זולא” בהיסטוריה הספרותית המצרית. ואילו במרס 1958 מוקיע אחמד רושדי צאלח את „הקפאון הספרותי והתרבותי של תקופתנו”. הוא קובע ואומר: „ב־1957 ו־1958 לא חוינו בשום חיבור חדש על הספרות, על המחשבה בכלל. ואולם, מאז 1952 הלא עדים היינו להתפוצצות יצירת גדולה, לנסיון גדול של התחדשות”. מאז 1956 „קפאה” אפוא המחשבה, לכאורה, שיתוק אחז ביצירה.

מחבר „תולדות הספרות העממית” עורר ויכוחים סוערים והמאמר העלה מרירות עזה בעתונות. ואולם לא מכבר חזר העתון היומי השמאלי, „אל־מסא”, על טענותיו של זה, ועתונאי מוכשר בשם אנואר עבד־אל־מאלק ניתח, במסה על „תרבות ומהפכה”, את גורמיו ושלביו של „קפאון” זה. בדומה לרושדי צאלח הוא עומד על התאבנות המחשבה והביטוי, „שאינו עולה לעולם על דרגתה של עתונאות בינונית”. אבל אימת הצנזורה מאלצת את המחבר להצטמצם בעיונים כלליים, „המשותפים לכל הארצות שבהן החינוך והתרבות מתפתחים במהירות רבה (כמו בצרפת של 1789 או ברוסיה של 1920)”. אכן, אין זה מקרה כלל שסופרים אלה, שמאליים גם שניהם, מתקוממים ב־1958 וקובעים את תחילת ה„קפיאה” שלהם ב־1956. כאן נעיר שבדברים על עצמם ועל אחיהם הבכורים מדברים הם על „קפאון”. אבל מה היו אומרים אילו תהו על קנקנם של הצעירים מהם, אלה שהם בני פחות משלושים? במקרה זה היו צריכים לדבר על עקרונות.

ודאי הדבר כי מזה שנתיים מוחש והולך במצרים תהליך של „דה־קולטוריוזציה”, שחרף גילוייה של מחשבה חיה בין 1953 ל־1956 הרי למעשה נראו אותותיו כבר לפני כמה וכמה שנים.

צנזורה והיעדר אידיאולוגיה

סיבות הדבר מעמיקות הן ושרשן נעוץ בעצם טבעו של המשטר. האוטוריטאריות והעריצות של המשטר ודאי שאינן יפות לפריחת המחשבה, העיון הבקרתי, החקר המשווה. הפיקוח הרודני והמשטרתי של המשטר אינו יכול לחולל כי אם נסיגה והתגמדות בעם הזה, הפורע תדיר תחת עולו של שלטון פרעונים.

ואולם הדבר הנראה לנו חמור עוד יותר מן האוטוריטאריות כשלעצמה הריהו היעדר כל דוקטרינה, במשטר שאינו נשען אלא על כוחם של הצבא והמשטרה ועל סבילותו של העם האדיש והאומלל. באיזה ערכים רוחניים, באיזו מערכת רעיונית, יכול היה להיאחז? נאצר הכריז אלף פעמים ואחת: לא פאשיזם, לא קומוניזם, לא למזרח ולא למערב. פיו ולבו שווים. הנני „נייטרליסט”, הוא קובע. אבל הנייטרליזם איננו תורה פילוסופית או חברתית. זאת היא טקטיקה, לכל המוטב אסטרטגיה.

מאז ה-23 ביולי 1952, למן היום בו נטל למעשה את השלטון לידי, ודאי תהא גמאל עבד-אל-נאצר תכופות על השאלה: לשם מה? בזמנו לא ידע זאת כלל. תמיד נסחף בגל המאורעות. „איש התגובה יותר מאשר איש הפעולה“, כך אמר עליו בשעתו אחד ממפרשיו. הוא איש אַמפירי, פרגמאטי, והפך לתיאוריה את ה„נייטר-ליות“ הזאת, שאינה אלא משחק ממולח של שיווי-משקל בין שני הצדדים. יש מוסר אחד בלבד: זה של היעילות, היעילות המדינית, האסטרטגית והכלכלית. ואולם בתחום המחשבה מה טיבה של נייטרליות זו? חלל ריק, היסוס ממושך בין ערכים שונים וסותרים שאליהם הוא נמשך חליפות ואשר שומה היה עליו לבור ביניהם או להביאם לידי מיזגה.

כר אידיאלי למחשבה, מאבקי הרוח הללו? הגמישות המושלמת, הנוחה לחילופי דעות ולהתמודדות רעיונית? אבל מס. 1 הוא לבדו יש לו זכות לבחירה זו — בהתאם לאינטרס המדיני שלו. מראית-העין של חירות היא מדומה בתכלית וחופש הביטוי כמוהו כאין.

בצרפת, למשל, אפשר היה להשתומם על קו מסוים בעתונות המצרית שנתן את רשות-הדיבור, מאז 1955, למארקסיסטים ולקומוניסטים. אבל אין לראות בכך שום גילוי של „חירות“ הביטוי. בפרק-זמן מסוים חפפה הפעולה האנטי-אימפריאליסטית של ה„ראיס“ את המחשבה המארקסיסטית על שיחרור העמים הנחשלים. נאצר השלים אפוא עם הביטוי המאשר את עמדתו. אבל טעות תהיה זו להאמין שהאידיאולוגיה של נאצר התחברה אז עם זו של המארקסיסטים. לגביו לא היו כאן אלא טקטיקה, אופורטוניזם. בינתו עמדה לו לקבל — בשטח מוגבל — את עזרתם של אלה שהם לבדם יכלו לבטא צד מסוים במחשבתו.

מראית-העין של חירות או בקורת הריהי תמיד תמרון המכוון על-ידי הממשלה כנגד גוף זה או אחר, אפילו כנגד מיניסטרויון זה או אחר, כנגד מנהיג זה או אחר שרוצים להיפטר ממנו. הניצוח על התזמורת הוא מושלם; אין צליל שאינו במקומו, אין שום פליטת-פה. המנגנון העצום של הצנזורה — של כמה וכמה צנזורות — משגיח על המבצעים.

הסואץ וקע"ם

אף-על-פי-כן ראינו שחרף הפטרונות הזאת הופיעה, בין תחילת 1955 ליוני 1956, איוו פריחה רוחנית. פרשת סואץ הפכה את הקערה על פיה. מצרים, הנוחה-לפגיעה, התכנסה לפתע, באורח גלוי מדי לעין, לתוך עצמה, לתוך אנטי-מערביות מורתחת. הרבו לומר שפלל המיבצעים של סתיו 1956 דחק את נאצר אל חיק הסובייטים; שהמאורעות הללו הצעידוהו בצורה חמורה וסופית יותר על דרך ההרפתקה הערבית. למחרת המפלה בסיני נוכח ה„ראיס“ לראות כי אף אחת מארצות המזרח התיכון אינה יכולה לעמוד לבדה, וכי העצמאות נוכח המעצמות ה„אימפריאליסטיות“ (שעליהן מנה גם את ישראל) תלויה באיחוד החלשים ורפי-הפוח האלה. החל מרגע זה נצטרפו אצלו יחד רעיון העצמאות ורעיון האחדות הערבית. אחדות טקטית,

ואחדות אסטרטגית. משך חדשים על חדשים מתעטרים העמודים הראשונים של העתונים וכן גם הראדיו בתאוות־נפש בסיסמות שהוכתבו על־ידי השירותים המוסמכים: אומה ערבית, איחוד הערבים, אחדות העמים־האחים, לאומיות ערבית...

בפברואר 1958 תופסים אותו הסורים בדיבורו ומציעים לפניו את האיחוד. נישואים של הגיון לגבי דמשק, שזקוקה היתה לאיזה כוח להישען עליו. נישואים של חוסר־הגיון לגבי נאצר. אבל בשם מה יכול היה לסרב? הסורים מצדם אינם משתעשעים באשליות. אפרם חוראני, התיאורטיקן של האחדות הערבית, שהוא כיום סגן־הנשיא של קע"ם, הצהיר לפנינו לא מכבר: „אנחנו בחרנו להתאחד עם מצרים מפני שהיא היתה הארץ החפשית היחידה, הגדולה ביותר והמאוכלסת ביותר“. אשר לצלאח ביטאר, הנבון במנהיגי ה„בעת“ ומפריח רעיון האיחוד, הלז הודה לפנינו: „לא היתה לנו שום דרך אחרת. לא היתה זו אפילו בחירה, היתה זו הודאה בעדיפות“. אבל מצרים, שהורדה לדרגת „החבל המצרי“, מה היה גורלה שלה בקהיליה זו שאילצתה לפתע להיעשות ערבית? תחות־משה השלישי, צלאח א־דין ואברהים פחה ודאי שנסאו נפשם לפרוץ את גבולות סוריה יותר מפפי שהתאוה נאצר להיעשות „ראיס“ של ארץ זו. שאת פחיה ומצודיה ידע. „איחוד“ משונה היה זה הפעם, לא „בעד“ אלא „נגד“. נגד הקומוניסטים, עיראק וישראל, לפי תפיסתם של הסורים, נגד האימפריאליסטים, לפי תפיסת המצרים. איחוד שלילי, שהכרת היה לתת לו מצע רעיוני: „הלאומנות הערבית“.

הערבאות במצרים: יצירה סורית

עד למועד זה של ה־21 בפברואר 1958 כמעט לא היה דבר שיוזרה על „היעוד הערבי“ של מצרים. המנהיג סעד־זגלול, שהניח יסוד לעצמאות, נשען היה על הלאומיות המצרית, המקורית, המקומית. הוא לא נאחו בערבאות יותר ממורהו ורבו, השייך מוחמד עבדו, שהטיף לרפורמה באסלאם. ב־1912 יוצגו ב„ועידה הערבית“ ראשונה, בפאריז, 7 ארצות (מהן ארבע שהנוצרים מכריעים בהן במשקלם), ומצרים לא היתה בכללן. התנועה הערבית נשארת זרה, יבוא מן החוץ. היא באה בעיקר מארץ־ישראל ומסוריה. לבסוף באה הליגה הערבית, מיסודם של האנגלים, ומעמידה מליץ־יושר מצרי לערבאות: עזאם פחה.

אבל המשטר הצבאי הרחיק את עזאם ב־1952: שעה שוויתר הקולונל הצעיר נאצר מרצונו הטוב על אישיות גדולה זו, לא היה כלל בדעתו לשוות למשטר אופי ערבי. הוא רצה לשמור לעצמו את חופש־הפעולה אפילו בתחום זה. בשלב זה לאומיותו היא מצרית טהורה, חרדה לעצמאותה בלבד. אחסאן עבד־אל־קדוס, אשר בשבועונו „רוז אל־יוסף“ כתב מחקרים ארוכים בשאלה זו, נתן לנו לכך הסבר פשוט וציני: „הרי את יודעת: הנשיא נאצר איננו איש הדוגמה. בתחילה היה לאומני מצרי. כיום מוכרח היה לבצע את האיחוד עם סוריה. הרי זה אדם גמיש מאד, ריאליסטי מאד. הוא ראה מיד איזה מנוף רב־עצמה תוכל להיות

הערבאות, איזו תועלת תוכל להביא לאינטרסים של מצרים נגד האימפריאליזם (הבריטי, הישראלי). כיום עצמאותה של מצרים מזדהה עם עצמאותן של כל הארצות הערביות. זאת היא עובדה שאין להשיבה, על אף כל הקשיים. והאינטרס של מצרים מזדהה עכשיו עם זה של הארצות הערביות. בסוריה הערבאות היא תיאוריה; במצרים היא אמצעי מכשיר של עצמה".

אבל צריך היה ליסד את התיזה החדשה הזאת על יסודות נאצלים יותר. מהו המלט המלפד את האיחוד הזה, שאלנו את המצרים. האינטרס המשותף, השיבו. לעומת זאת טוען אפרם חוראני הסורי ואומר: הלשון. הקהילה החדשה מגדירה עצמה כערבית. ואולם, ערבי מהו? אין לכך הגדרה אפשרית אלא זאת: מי שמדבר קודם־כל ערבית.

מאז חודש אוגוסט 1958 חוקקו כמה וכמה חוקים. חוק הסיערוב קובע כי „החוזים, חילופי המכתבים של המפעלים ביניהם לבין עצמם או ביניהם לבין יחידים” צריכים להתנהל בלשון הערבית. הוא הדין בשלטי החלונות. היה בכך משום היפוך כל הרגליו של משק, שכל־כולו מכון לחליפים עם חוץ־לארץ.

הרה־תוצאות יותר היה „חוק 160” בדבר „מיצור” בתי־הספר הזרים, שנתקבל בהמצרת הסורים, כאן הדברים אמורים בהלאמה לאמיתה. למעשה חייב בעליו של מוסד חינוכי להיות מצרי, המורים חייבים להיות מצרים, ולשון־ההוראה חייבת להיות ערבית. בינואר 1959 „מיצור” לפי חוק זה אג מוסדות החינוך של הישועים, ולבסוף, לפי הסכם שנחתם בחודש אוגוסט 1958, תיחד בתי־האולפן השייכים למיסיון החילוני הצרפתי מחצית שעות־ההוראה למקצועות הנלמדים בלשון הערבית.

בתוך כך בא חוק חדש ומגביר את הצנזורה, הנעשית טוטאלית, „כל הכתובים, דברי הדפוס, התצלומים, צרורות־הדואר, היוצאים ממצרים או מופצים בה; כל ההודעות... כל הידיעות, המחזות, הסרטים, התקליטים וכו'... כפופים לצנזורה כללית. הצנזור הכללי יכול לאסור, לעכב, להשמיד איגרות ופירסומים. יכול הוא להפסיק הופעתם של עתונים, להפקיע את מכוונת הדפוס וציודו...” אין מרשים להכניס מחוץ־לארץ שום ספר על מצרים. החל מ־1958 (עוד לפני ה„ברוגז” בין נאצר לכרושצ'וב) נאסרו רוב הפירסומים הסובייטיים ואין נותנים רשות להוציא תרגום מלא של קרל מארקס. הצנזורים מוסרים את הוראותיהם לעתונים בטלפון. הם מגיעים לידי כך שהם קובעים את המקום שצריך להקצות לחדשות, את העמוד, האותיות, מספר השורות.

בעולם הסוי זה, המסוגר בגטו של הלשון הערבית, אין זה מפתיע כלל שאנו חווים בהתנוונות המחשבה, באותו „קפאון” של תרבות שעליו מתלוננים הסופרים המצריים, בדה־קולטוריוציה הכללית של הדור החדש. כי הערבאות הזאת, הסיערוב הזה הקדחתני, אינם קשורים בשום זרם רעיוני, בשום תחיה מחשבתית. זוהי תופעה מדינית ומעשית בתכלית, שעדיין אינה נשענת על שום תנועה רוחנית. „הערבאות”,

אמר לי סופר אחד בקאהיר, „איננה הכרה, זאת היא פוליטיקה. והסיעורב הוא משחק מסוכן“.

תרבות וקוסמופוליטיות

התברה המצרית, שאותה תיארו בזמנו סופרים צרפתים כנרוואל, פלובר וגוטייה, לא השתנתה כלל עד לערב המהפכה הנאצרית: אדונים תורכים או אלבנים, נושאי־משרה קופטים, נתינים מוסלמיים וזרים בעלי זכויות־יתר. עד תמול־שלשום נשארה התרבות — ועדיין כך היא בשביל הדור של בני ה־40 — זכות־יתר של בורגנות גדולה, שעליה נמנים שרידים של האצולה התורכית, קופטים, נוצרים ממוצא סורי־לבנוני, ויהודים לרוב. משך מאה שלמה היו תרבות וקוסמופוליטיות שמות נרדפים במצרים. רוב הנמנים על מעמד זה אף לא דיברו ערבית, לומדים היו בבתי־הספר הדתיים הצרפתיים ומשלימים לימודיהם בפאריז או באוקספורד. עד לעלייתו של גמאל עבד־אל־נאצר היתה לשון היומיום של היהודים צרפתית, וידיעתו של פארוק בערבית הצטמצמה במלות־גידוף עסיסיות מאין כמוהן.

בצדה של בורגנות קוסמופוליטית זו התעצמה בורגנות לאומית, שמאז ימיו של סעד זג'ול (1919) ניהלה את המאבק למען העצמאות. נפדיסטים, ספק־סוציאליסטים, ובתקופה קרובה יותר אלינו — קומוניסטים, שאף הם לא תמיד היו ממוצא מצרי או מוסלמי... אף אחד מאלה לא היה מגדיר אז את עצמו כערבי, לא היה „חש עצמו ערבי“. המלה עדיין לא היתה באופנה. ובעצם, כלום לא היתה מצרים אומה בטרם תקנה לה הכרה לאומית ערבית? אומה בעלת תנועה לאומית משלה, בורגנות משלה, ואפילו מעמד פועלים משלה!

אבל הבורגנות הזאת, משכילה, מנומסת ואסתטית עד מאד, נשארה מכוונת כל־כולה למערב, לחוץ־לארץ. משך חצי מאת־שנים היו כל זרמי המחשבה — בפילור־סופיה, בספרות ובמדיניות — באים מצרפת, איטליה ואנגליה. כל התרבות והמחשבה, אנגליות וצרפתיות בלשונן, נתונות בידי זרים. אף אלה שתרבותם כפולה — ערבית ואירופית — נזקקים לשניה יותר מאשר לראשונה, ורובם הגדול מתבטאים בין־כה־זככה שלא בערבית שעה שרצונם לעשות משהו שאפתנית. התרבות קשורה לבלי־הפריד בלשונות זרות, אמצעי־החליפים היחיד עם הוגי־הדעות של העולם המערבי. טהא חסיין מסתמך אז תדיר על אירופה ונלחם למען התחברותה הרוחנית של מצרים לעולמו של הים התיכון.

פולמוסים ספרותיים ואסתטיים, אף גם פולמוסים מדיניים, נזונים מן הזרמים הגדולים של מחשבת המערב (והמנהיגים הראשונים של התנועה הקומוניסטית הם זרים). בתוך הבורגנות הזאת ההטרוגנית, המאוגדת בקשרי תרבות גבוהה, מתערבים הרבה והרבה זרים, המושרשים היטב במצרים והוגים לה ידידות, והכל רואים בהם כמעט „אנשים מן המשפחה“.

בורגנות זו, שנוזנה ממוחות צרפתיים ואנגליים, היא שהעמידה למצרים, משך מחצית המאה, את אישיה החשובים ביותר, ותכופות אישים דגולים מאד: מדינאים,

דיפלומטים, פרופיסורים, משפטנים, רופאים, סופרים, משוררים, עתונאים. מה נשאר ממנה כיום?

החל משנת 1952 מחסל המשטר את הבורגנות הקוסמופוליטית. היא מהגרת או חוזרת לאחוזותיה המקוצצות, הרחק מקאהיר.

הבורגנות הלאומית מתיצבת, אחרי באנדונג, בחלקה הגדול לימין המשטר. ה"עצמאיים" ביותר ניצבים מאחרי נאצר בעקבות הלאמתה של תעלת-סואץ וההתקפה הפרנקו-בריטית. מצד אחד, משום שגמאל עבד-אל-נאצר הצטרף אז לכאורה לשורת הפטריוטים הלאומניים הגדולים; מצד שני, מפני שהפעולה הצבאית המשולשת נראתה להם, ביחוד מצד צרפת, בחינת "בגידה" של ידידים יקרים מאד.

אבל נאצר עצמו עוודו נזהר. הוא מוסיף לנהוג במעמד הזה חשדנות עמוקה: יודע הוא שמסורתו נפדיסטית, דמוקרטית, קנטרנית. אף-על-פי-כן הוא מגייס מתוכה את טובי הטכנאים של משטרו, את שרי הכספים והכלכלה והתעשייה שלו, את ראשי הגופים הממלכתיים שלו.

מדוע אפוא שר החינוך הלאומי שלו הוא קצין בן-בלי-שם, פחות-השכלה — זו פעם ראשונה הממונה על ההוראה אינו יודע צרפתית והוא בעל ידיעה קלושה בלבד באנגלית — עוין לרוח המערבית? כלום רצה נאצר להוכיח בכך שההוראה איננה נחלתם של אי-אלה בעלי זכויות-יתר? שכן יש להודות כי אותה תרבות גבוהה היתה מצומצמת בתחומו של חוג "מנדרינים" שלא היה לו כל מגע עם העם בן 23 המיליונים. שום מגע לא היה בין המחשבה הנובונה הזאת לבין הפלאח.

זו פעם ראשונה מאז ימי בית-תלמי יצא ראש המדינה מתוך העם, מתוך העם המצרי. החשדנות העתיקה של האיפרים ובניה-העם כוונה כנגד המעמד שאינו מצרי. מבחינה כלכלית הותו ראשה של הבורגנות הקרקעית הגדולה על-ידי הרפרומה האגררית. כעבור שלוש שנים הניפו המונופולים הממלכתיים את הגרון על הבורגנות הבינונית. בתוך כך "טוהרה" האוניברסיטה מן היסודות הטובים ביותר: 163 פרופסורים הודחו מכהונתם. הצנזורה והלחץ המשטרתי הכבידו אכפם על סופרים והוגי-דעות. הסיערוב השלים את תהליך מחיקתו של האופי המערבי מן התרבות.

בורגנות המרנית ודוברת-ערבית

עם זאת הרי המשטר זקוק ללקוחות. הגישושים ה"פועליים" היו מקוטעים בלבד ועד-מהרה נואש מהם. עד היום לא חדל ה"ראיס" מלנסות להתחבב על הבריות. אם הוא נשען על הצבא, שהוא כיום השיכבה המועדפת ביותר, הרי בכך הוא מבקש לקרב אליו מעמד צנוע שעצם קיומו נובע מן המשטר וממנו באות לו זכויות-היתר שלו.

נהה כך נוצרת והולכת זה חמש שנים בורגנות זעירה, הקשורה בשיטה החדשה של משק מעורב: קפיטליזם ממלכתי המפקח על ההשקעה הפרטית. היא מודרכת לא רק על-ידי המשטר האטטיסטי אלא גם מפות הדברים ועל-ידי המנגנון הממלכתי

העצום. הואיל והיא קשורה בתיעוש, הרי עוד ימים רבים צפויות לה זפויות-יתר כבירות, המתבטאות קודם-כל ברווחים. היא מסתגלת על-נקלה למשטר הזה, הידוע לה כמוצק ואוטוריטארי ואשר אימת משטרתו רובצת עליה. אין היא מאמינה כלל בסיסמות הפן-ערביות שממטירים הראדיו והעתונים, היא מזדרזת לרמוס את הבורגנות הסוחרית הסורית השונאת אותה. זוהי שיכבה חמרנית עד למעמקיה, נטולת אשליות, והיא „עושה כסף“ על חשבון השכירים שאינם מרוויחים מן הענין ולא-כלום.

המשמרת החדשה הזאת כוללת חרשתנים, פקידים שיש להם יד, פחות או יותר, בסקטור הפרטי, וקצינים המצרפים לתפקידיהם את התפקידים, המכניסים יותר, של ראשי חברות ומנהליהן. נאצר, שנטה חסדו למעמד העולה הזה, עצם עיניו ימים רבים מראות את עבירות-החוק, הרווחים המופקעים ותאוות-הבצע הגוברים והולכים מיום ליום; קודם-כל מפני שצריך היה לקרב אליו את „המצרים האמיתיים“ האלה, לסייע להם בהשקעותיהם, לגמול להם בדרך זו על סבילותם המדינית הגמורה.

„מופלא הדבר“, הצהיר לא מכבר אחד מראשי המשטר, „שבורגנות זעירה זו אין לה שום משפט קדום אנטי-קומוניסטי“. אני הייתי בוחרת לומר כי מופלא הדבר שאנשי-עסק אלה הם בלתי-פוליטיים כל-כך בארץ שבה היו המאבקים הרעיוניים עזים כל-כך. הענין הוא שצעירים אלה חינוכם שונה בתכלית מזה של הקשישים מהם. דוברי-ערבית הם ברובם הגדול, ובודדים מהם עשו ימים רבים מחוץ-לארץ. למעשה כמעט אין ביכלתם לצאת מצרים, פרט למקרים נדירים ולצורך נסיעות עסקיות קצרות. אין הם קוראים דבר, פרט לעתונים המודרכים על-ידי הצנזורה. בקולנוע הם רואים סרטים מצריים, שאיכותם בינונית יותר ויותר, וכמה סרטים אמריקאיים ממדרגה שלישית.

בביתו הקטן חי נאצר את חייו המשפחתיים, הפשוטים, והוא חושש: הגה הוא קם להוקיע את „האצולה החדשה“ הזאת, הצוברת משרות וכהונות, עושקת את העם ומתעשרת בלי בושה. הינער חצנו מן „הבורגנות הנאצרית“? אך אין הוא יוצא להוקיע את החמור מפל: את הסלידה הגמורה הזאת מן התרבות, שהיא הסכנה החמורה ביותר הצפויה כיום לצמרת — ומחר להמונים.

חינוך וטכניקה

איך יכול הוא לעמוד על סכנה זו שעה שהוא פותח בתי-ספר, שעה שהוא מביא אלפי ילדים אל ספסל-הלימודים ושעה שבאוניברסיטאות של מצרים עלה מספר התלמידים בתוך ארבע שנים מ-50,000 ל-83,000? אכן, מדיניותו הלאומית מתבטאת בתוך השאר במאמץ חינוכי גדול ובסטטיסטיקה רבת-רושם: 1,000 בתי-ספר נפתחו בחמש שנים.

אך עם כל חשיבותם למראית-עין אין המספרים האלה מפחיתים את מספר הילדים שמחוץ לכתלי בתי-הספר, ובדוחק הם מדביקים את תוספת הלידות. נאצר נתקל

כאן בנחשול הנורא של עורף־הילודה, האומר לתחניק את מצרים. אף־על־פי־כן הרי החלוקה הגיאוגרפית המחודשת של בתי־הספר האלה בשכונות העממיות של הערים הגדולות, ובפרט בקאהיר, יש בה משום השג כשלעצמה.

צרכי העבודה החקלאית מרתקים את הילדים לשדות הכותן משך הרבה מימות השנה. המשטר לא הנהיג כאן שום הסדר. עם זאת הרי, לפחות אצל העירוניים, אפשר לדבר על הרחבת רשת החינוך: 500,000 ילדים בתוך 3 שנים. בד־בבד עם הרחבה זו חלה ירידה ברמה; אבל התהליך, השכיח באומות המרחיבות את רשת החינוך שלהן, מחמיר ב"תבל המצרי" מחמת לאומנות מטורפת. הלוּבשת כיום צורות מופרכות מאין כמוהן. הפוליטיקה מקלקלת ומשחיתה את הכל. שוב אין הוראה אוֹבֵיִקְטִיבִית וחסרת־פניות. פולחן אישיותו של נאצר פולש וחודר אף לכיתות שבפפרים. פורט־סעיֵד נעשית המאורע ההיסטורי החשוב שבכל הזמנים, אנגליה שוב אינה מופיעה בספרי הגיאוגרפיה, נאומיו של נאצר כלולים בתכנית־הלימודים של בתי־הספר היסודיים והתיכוניים. ולבסוף, אם נתן דעתנו על כך שהתרגול הצבאי — שהוא רשות לבנות — מקנה נקודות בבחינות־הבגרות, או אז ניטיב להעריך את ערכו של חינוך שפ־ל־כולו מכוון לצדדים החולפים ביותר שבמאורעות המדיניים. האופרטוניזם בא במקום התרבות, שבח והלל במקום המדע.

לפי אותה השקפה מלמדים את הלשון הערבית. כיון שנותקה מבסיסה הקלאסי, הרי היא נעשית מכשיר של תעמולה לשלטון. זאת ועוד, מסע־הסתה מורתח, יליד המאורעות של 1956, מתנהל דבר־יום־ביומו נגד המערב והוא ניכר בהכרח גם ביחס אל התרבות המערבית. מעשה פטריוטי הוא שלא לדעת את המאורעות החשובים בהיסטוריה האירופית, את שקספיר ואת מוליר.

בלחץ צרכי־השעה, נוטה החינוך להעמיד אך ורק טכנאים המסוגלים להניע את גלגלי החרושת והמעוניינים להרוויח הרבה כסף. כל המומים שבנוער, שעליהם עמדנו עוד מלפני 1956, מבשילים כאן את פרים: עצלות רוחנית, נטיה לדרכים קלות ולעדריות.

ירידת הרמה בולטת באוניברסיטה. ב־1959, בהגיע מספר התלמידים ל־83,000, אנו מוצאים אותו מספר של תעודות־סמיכות כב־1956, שעה שלא מנו התלמידים אלא 50,000 בלבד. ההוראה עודנה סכולסטית מאד, התלמיד לומד על־פה את השיעורים המשוכפלים של הפרופיסורים. הללו נואשים מן ההמון הזה נטול־הצורה, הנטול כל שאיפה רוחנית, המצפה לדיפלומה שתפתח לפניו סוף־סוף את שערי המנגנון או העסקים. המטרה העיקרית היא ה"ג'וב". ליקוי זה מחמיר והולך בלי הפסק. ומובן שמעדיפים את דרכי החיים המכניסות ממון יותר.

הנה כך, סמוך ל־1950, רמה היתה ביותר קרנה של הרפואה. המצטיינים ביותר בבחינות־הבגרות, הללו שהיתה הברירה בידם, עטו אל מכוני הרפואה. כיום — תופעה מזוהה! — מעדיפים את הרוקחות; משום שהרוקחות מאפשרת להרוויח כסף רב יותר ובמהירות רבה יותר. אחר באים פרחי־המהנדסים באגף הפוליטכני, המונה 9,000 תלמידים.

אבל המחשבה הטהורה, המחקר חסר-הפניות, אלה שוב אינם מושכים את לב הצעירים: 50 תלמידים במתמטיקה, מהם רק 7 בשנה האחרונה; 119 בפזיקה, שמהם 9 בגמר לימודיהם. ודאי, העיון המופשט והמחקר הם נחלתה של עילית מצומצמת עד מאד. אבל: „ארץ שאין לה חוקרים אינה ראויה להיות חפשית“, הצהיר בוועידה בטומלילין ב-1957 המנהיג המרוקאי מהדי בן-ברקא...

אין ספק, ההכרח הגיע את המשטר לשנות את פני החינוך במצרים. ארץ העוברת תהליך של תיעוש יש לה צורך במנהלי-עבודה, בפועלים מומחים, במהנדסים. וההשגים שהושגו בתחום החינוך הטכני, בגיל שבין 14 ל-18, ראויים בהחלט לשבח. אך כלום אי-אפשר היה למנוע את ירידתה של תרבות שהיתה לכבוד הן למצרים הן לאירופה? כלום אי-אפשר להבין את הסכנות הכרוכות בהתערבות בלתי-פוסקת של הפוליטיקה בתחום התרבות? ואת אלו הנובעות מן הערבאות שאיננה מחשבה אלא רק טקטיקה, טכניקה של שלטון? הצנזורה מעקרת את הרוחות, הניתוק הקיצוני מן התרבות המערבית נוטל ממצרים כרדשא שבו אפשר היה לזון תרבות ערבית שלא תהיה מתנודדת עם כל רוח-תעוועים מדינית.

היתה במצרים תרבות לאומית שחיפשה את דרכה לאטה. עדיין מגמגמת היתה, אך כבר אפשר היה לצפות כאן לאישים מעניינים, ליצירות בעלות-חשיבות. האסטרטגים של המערב צריכים לתת את הדין על שהטילו את מצרים, ארץ שהיתה חדרה וספוגה תרבות יס-תיכונית ונוצרית, לתוך לאומנות עקרה ותוקפנית; שפמעט בעל-יכוחה הצעידה בדרך ההרפתקה של הלאומנות הערבית ומתוך כך כלאזה בסגור הלשון הערבית. תרבות הריהי גם דפוס. תחת עקת הפלישה התהפכה מצרים לצד השני. לתוך מה? לתוך החלל הריק הרוחני והרעיוני, לתוך החלל של חברה שאבדו לה הדפוסים העתיקים שלה ועדיין לא עיצבה לה חדשים.

אחד מידידיו הקרובים ביותר של נאצר אמר לנו לא מכבר: „הטרגדיה של האדם הזה היא בדידות“. כלום אי-אפשר יהיה לומר באותה צורה — תוך זיהוי ה„ראיס“ עם עמו — שהטרגדיה של מצרים היתה, לא מכבר, הרחקתה, וכיום הריהי בדידותה החדשה? קודם-כל, בדידות רוחנית, כי באשר למכונות, לנפט ולכלי-הנשק, כאן מסתדרים תמיד...

ככה מקריבים דור אחד או שנים, ואולם גדולה היא מידת חיתו של העם הזה. במצרים כל הדברים האפשריים עודם אפשריים. גמאל עבד-אל-נאצר הוא קודם-כל חיה פוליטית, פרגמטית. כוחו בכך שהוא שומר לעצמו על חופש הפעולה, וכן (כך הוא סבור) שהוא „מסוגל להשתחרר בתוך עשרים-וארבע שעות“. האם משום שהוא מבחין בסכנות הכרוכות במדיניותו מינה לא מכבר „שר תרבות“ המסור בלב שלם לאותה תרבות יס-תיכונית אשר טהא חוסיין היה נושא-דגלה בשפבר-הימים? כלום יעמוד על סכנותיה של דה-קולטוריוזיה זו, המשחיתה את המובחרים באנשי הצמרת שלו?

מצרים נכנסה לתקופה חשוכה, אף כי אין הדברים נטולי-תקנה. אבל ההפשרה, לאביב אחר היא שמורה...